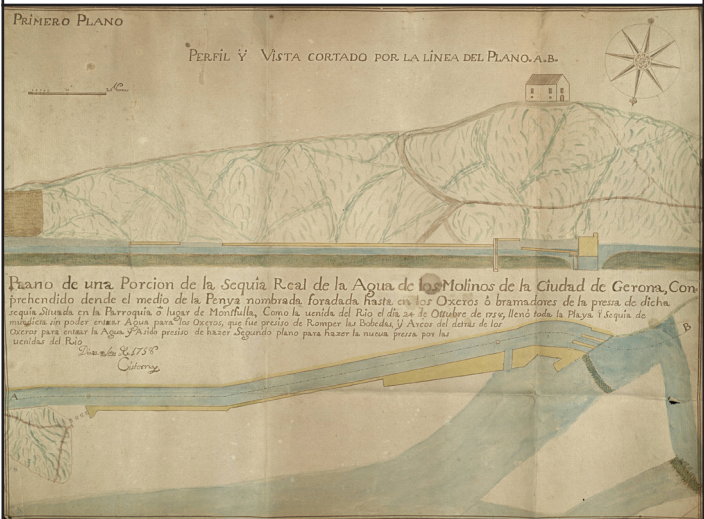

Eduard Canal

LA SÉQUIA MONAR

Més de mil anys d'horts, molins i fàbriques al Mercadal

La plana gironina ha estat objecte d'aprofitament hidràulic des d'abans de les primeres notícies escrites a finals del segle X, però no podem datar-ne l'antigor. Malgrat tot, hem de remarcar l'existència d'una trentena de tombes, la majoria disposades al costat de l'antic camí de la séquia o rec Monar, prop de l'església del Mercadal i fins a l'actual cantonada del carrer Grober, datades, de manera imprecisa, entre els segles IV i VII.

Segles XI i XII, les primeres referències documentades

Les primeres fonts que documenten el Mercadal ja esmenten el rec i els molins —no sabem quants—, en el tram final del seu recorregut. Eren de domini públic, és a dir comtal, encara que els comtes podien donar el seu usdefruit i rendes, com varen fer, per primera vegada el 1018 i 1019, per a la consagració del monestir femení de Sant Daniel i la restauració de la canònica de la seu, respectivament, on lliuraven algunes terres i molins propers al rec comtal. La seu i Sant Feliu es bastiren un gran patrimoni territorial amb aquestes donacions i altres procedents de particulars.

L'aprofitament del rec comtal —nom habitual fins a les darreries del segle XII— era prou gran perquè, des de mitjan segle XI, un sector dels horts fos conegut com els *callerons*, una referència als camins i regueres que solcaven els horts i formaven una teranyina densa. Els límits eren clars, tenien al sud “el camí públic que va al costat del rec comtal fins al Mercadal”, mentre al nord arribava

fins “al riu Ter”. El document, a banda d’una casa i alguns molins a la riba del Ter, esmenta *ipsos ortos* (els horts).

Els recs derivats del rec Monar ja existien des de començament del segle XI; el 1031 era citat el rec de Cuguçacs, al sud del Mercadal. En el segle XII tenim notícies i topònims més concrets dels espais al nord del Mercadal, com ara els noms de Figueroles i Algivira. El primer era, segurament, més antic —el 1110 hom parlava d’uns molins situats “a Figuerola, al rec que va del Ter a l’Onyar” i que havien estat reedificats després d’un aiguat. El nom feia referència a una branca del rec que ha quedat fossilitzada en el nom actual d’un carrer.

Per la seva banda, l’horta d’Algivira, documentada també des de començament del segle XII (1127; Algivira), se situava entre Figueroles i la Devesa; el seu nom provenia d’una corrupció del nom *Al-jazira* —‘illa’ en àrab—, freqüent als horts àrabs. Al sud del rec, l’extens sector conegut aleshores com a Fontanilles —del carrer Nou a les places de l’Hospital i de Pompeu Fabra—, estava ocupat per un mas amb terres de conreu que la documentació identifica com de secà.

Des de mitjan segle XII coneixem els rendiments fiscals que els molins donaven als comtes reis, a banda de les fraccions lliurades a diverses institucions religioses. Alguns d’aquests molins eren lliurats a fidels reials d’acord amb la mentalitat feudal de l’època; era el cas del dit molí de Gironella, dels castlans i venguers del mateix nom i castell. No s’ha de confondre aquesta gestió de tipus feudal amb la gestió econòmica efectiva, lliurada a inversors propietaris que en mantenien una gestió en

règim de parceria o emfiteusi —curt o llarg termini— i, encara més avall, els moliners o moners que en portaven la gestió efectiva, dels quals no sabem gaire res.

La majoria dels molins del Mercadal eren fariners, però també sabem que ja existia un molí draper al Mercadal —esmentat per primer cop el 1166 i també el 1174—; a més d'una fàbrega o farga, citada des de 1185, que actuava com a monopoli reial, on tots els altres molins estaven obligats a portar per llossar (esmolar) els seus estris, especialment les parts metàl·liques com el collferro o l'agulla, necessàries per al moviment de les rodes i rodets que feien funcionar els molins.

Fins al 1285; el creixement en el segle XIII

El creixement de l'activitat monera i hortícola relacionada amb la séquia fou notable en el segle XIII; s'ampliaren i intensificaren les zones d'hortes, generalment lliurades en establiment emfitèutic —propietat útil— pels senyors aloers a promotors que s'encarregaven de la parcel·lació en morabatinades o morabatines, superfícies petites, generalment en forma de feixes o taules allargassades, que pagaven censos anyals d'un morabatí, equivalent a sis sous i mig de moneda barcelonesa. Des de començament de segle coneixem el nom de noves hortes com la Pedrera (1212), la Verneda (1227), l'Algivira nova (1228) o l'horta d'Estrader (1240), totes al nord del rec Monar i cada cop més a prop del Ter, però també al sector de Figueroles, a tocar del citat rec, on després de 1217 els hereus de Bru Calvet començarien l'establiment d'hortes —vells i nous. Més al sud apareixen

nous horts al llarg del rec de Cuguçacs, al tram inferior, cap a l'Onyar (des de 1208), o al superior, on ja es feien establiments a l'horta de Daroca el 1217 i també a l'extens secor de Fontanilles.

Aquestes hortes eren objecte de transaccions que sovint semblen especulatives; el 1227 el canonge Bonardell comprava a Ramon Bru un extens conjunt d'hortes que va vendre quatre anys després a Pere Oller amb un guany de més d'un 30%. Pere Oller no trigaria també a vendre-les; ho va fer el 1251 per 14.000 sous, aproximadament el doble del que havia costat la primera compra el 1227. Però, en altres casos, els grans propietaris mantenien extensos conjunts d'hortes sota la seva gestió directa o bé a lloguer; era el cas de la família Sant Celoni, que des del segle XIII mantingué una extensa horta a ponent del convent de Sant Francesc i al sud del Monar.

No ens pot sorprendre aquest afany de laics benestants i eclesiàstics per comprar i intensificar la producció hortícola. El creixement urbà de Girona, espectacular fins al 1285, creava un mercat proper que feia rendibles d'immediat aquestes inversions. “Segons un repartiment de la lleuda del **mercat de Girona** de vers 1200”, els principals productes vegetals eren —a banda de cereals (espelta, ordi, sègol, fajol...)—, el raïm i fruita seca com les avellanes, nous, castanyes i aglans i productes d'horta com les cireres, peres, magranes, préssecs, figues, cols, porros i cebes de diverses menes, lli, cànem... Cal afegir que el nom de col, en aquella època, era genèric i incloïa altres plantes de fulla comestible com els enciams, les bledes o l'api.

Aquesta expansió de les hortes no s'aturà durant la segona meitat del segle XIII; però després de 1250 començà la competència amb altres usos del sòl més rendibles, com ara la construcció d'obradors, cases o espais per a l'elaboració de teixits, draps i tints; ja que aleshores el Mercadal esdevingué el cor de la potent indústria gironina dels draps. Ho podem veure a l'horta de Fontanilles al sud del convent de Sant Francesc, on des de 1260 començà l'establiment d'antics horts a teixidors que els transformarien en obradors i patis —dits tiradors—, a banda i banda de l'actual carrer d'en Ginesta. A la riba de l'Onyar va passar quelcom semblant, els horts situats als actuals edificis de la façana oest de la plaça de Catalunya començaven a recular des de 1270 en profit de nous establiments de cases i obradors, principalment de fabres (ferrers).

Un punt i a part mereixen les diverses possessions d'horts en mans de jueus. Des del segle XII i fins al XIV són citats els Caravida, Cordoví, Scapat o Ravaia entre els més coneguts. No hem de pensar que aquestes famílies, que formaven part de la minoria dirigent de la comunitat jueva, participessin de forma directa en la producció hortolana. N'eren, més aviat, gestors o propietaris útils i devien tenir les feixes subestablertes, llogades o lliurades en parceria a una munió de persones, no citades als documents, que sovint hi practicaven una economia de subsistència o de petits excedents.

Si la intensificació de l'ús de l'aigua del rec Monar fou considerable, no ho va ser menys el seu paper industrial, relacionat amb la construcció de nous recs

i molins al tram final. Sabem que el 1210 ja hi havia dos braços, el principal, conegut com el rec dels Molins habitualment i un altre situat a migdia, conegut com el rec del Portell. Els nombrosos molins situats en el seu curs n'aprofitaven el cabal abundant i, per tant, no ens estranya que també esdevinguessin objectes d'especulació. El rei en venia o penyorava les rendes molt sovint, quan necessitava crèdit; el 1211 el rei Pere el Catòlic els lliurà a canvi d'un préstec que li va fer Arnau de Foixà. Per això nombroses referències als molins que en algun moment estaven en mans de jueus gironins. Cognoms com Aninai, Scapat, Cordoví, Saporta, i molt especialment els Ravaia —instal·lats a Girona cap al 1260 i grans financers i prestadors, en els darrers anys de Jaume I i durant els anys de Pere el Gran.

Des de mitjan segle XIII s'accelerà la construcció de nous molins i recs. El 1268 s'esmentava el monar i molins nous del Mercadal; un tercer curs d'aigua que també era conegut com el primer rec perquè era el més septentrional. També s'esmentava, a finals del segle, el “quart canal dit rec Nou”, el més meridional, que limitava amb la paret del convent de Sant Francesc o dels frares menors, com deien aleshores. En aquella època també esdevenen habituals noms més o menys populars, si més no a la documentació escrita; el 1201 hom esmenta el molí de Figuera, el 1210, de Gironella, el 1228 el molí del Portell, el 1251 el molí de l'Hort, i la curiosa referència, des de 1268, al molí de Cagafaves, segurament en relació amb el seu soroll característic.

No en podem dir gaires coses de l'aspecte físic i alguns

elements tècnics d'aquests molins urbans medievals; diferents, en alguns aspectes, dels molins rurals, molt més ben conservats i estudiats. Però sabem, per exemple, que a finals del segle XIII el rei Alfons va vendre un dels molins reials del Mercadal amb el solar, casal, moles, redenes i transteladors. Les moles correspondrien a les dites volandera i sotana, que feien la mòlta al compartiment superior —parlem de molins fariners—, mentre les altres dues correspondrien al rodet i l'estellador situats en un compartiment inferior del molí —conegut com el cacau o carcabà—; el transtelador o estellador era, com diu el seu nom, una portella que regulava la quantitat i força de l'aigua quan aquesta entrava al carcabà i, per tant, l'ús com a força motriu. També coneixem documents que des del segle XII parlen dels cups o farineres que recollien la mòlta i també dels canals per on entrava l'aigua a pressió procedent del rec per alimentar els rodets, però no podem assegurar que aquest fos el cas dels molins del Monar, més aviatensem en un mateix sistema horitzontal que travessava els molins de cada renglera i només tornava a sortir al rec principal al final del rengle mitjançant un tub de derivació o un desguàs directe a l'Onyar.

En relació amb els molins drapers —els batans—, al Mercadal només se'n esmenta un en la primera meitat del segle, el ja citat del Portell, però alguns indicis apunten a algun altre en la segona meitat del segle, especialment al dit molinar nou situat al Primer Rec, citat des de 1268 i on el draper Bernat de Camps hi havia comprat alguns molins. La principal diferència amb els

molins fariners eren les maces o nocs del compartiment superior, on s'estovaven els draps o teixits més gruixuts. La construcció d'un molí i casal draper era més costosa que el més comú molí fariner, a banda de la necessitat d'un cabal més regular.

1285-1348; del setge francès a la Pesta Negra

Sabem que després del setge francès de 1285, quan la croada comanada pel rei Felip de França fracassà davant Girona, l'estat del Monar Reial del Mercadal era penós, amb els seus casals i molins, recs, parets i rescloses mig enderrocats. El 1295 hom esmenta l'establiment fet pel batlle reial al ciutadà Ramon Renall de diversos molins en mal estat, a banda d'un solar situat al lloc del Portell on hi hagué el casal "que abans havia estat el molí draper". L'establiment es feia amb la condició de reedificar els molins —draper i bladers o fariners— que havien ocupat aquell lloc, per on passava el tercer canal o rec; una descripció que parla de tota una renglera de molins. Els citats molins comprats per Renall al Monar del Mercadal no eren els únics malmesos, ja que encara el 1320 hom parlava d'algun molí i casal enderrocat, com els dos molins del rec del Portell que comprà, poc abans, Ramon Calvet.

En aquells anys també s'esmenten diversos plets entre els tinents o propietaris útils dels molins, d'una banda, amb els senyors o beneficiaris d'algunes de les rendes que produïen. El 1293 el mateix rei hagué de pledejar davant Jaume de Bianya, jutge titular de Girona, contra el ciutadà Bernat Vidal, que no havia pagat els 4.000 sous compromesos en la compra del terç dels drets re-

ials sobre un dels molins del Mercadal. El 1295 el sagristà de la seu es queixava contra diversos propietaris de molins que no li pagaven la desena part de les rendes fiscals dels molins. I aquests no són els únics exemples de l'estat general del Monar aquells anys.

L'estat de les hortes després del setge de 1285 gairebé el desconeixem. Segur que varen ser saquejades durant l'estiu infaust d'aquell 1285, però la senzillesa tècnica de les seves instal·lacions, juntament amb la relativa facilitat —tècnica i econòmica— de reconstrucció, explica l'absència de documentació sobre el seu estat després del setge. No obstant això, diversos casos de vendes i endarreriments en els pagaments en els anys immediatament posteriors als setges expliquen les dificultats de molts antics propietaris i els beneficis assolits per compradors i especuladors. És el cas de Martí Hortolà, també dit Martí de l'Hort, que comprà el 1286 i 1287 grans espais d'hortes a l'extrem occidental de la plaça que hi havia davant els frares menors. Martí no triga gaire a vendre aquells horts, amb guanys considerables.

La superació de la crisi de 1285 fou lenta, però des de 1315-1320 la revifalla era evident. El Monar del Mercadal havia esdevingut el principal barri “industrial” de Girona; aquest paper es refermà en el segle XIV. El 1346 una carta reial esmentava “els vint-i-set molins del Monar del Mercadal”. Si hi afegim els estables, graners, obradors i molts altres establiments veïns, el resultat era un nucli vital i sorollós.

Ara bé, en cap cas hem de pensar en un espai desordenat. Certament, els molins eren veïns d'habitatges

amb els quals compartien, de vegades, parets, però els molins i llurs casals estaven arrengrerats i formaven alineacions compactes al llarg dels tres recs principals. Per això el 1323 hom parlava dels “molins nous situats al llarg del Monar superior del Mercadal”, és a dir, del primer rec —eren, segurament, uns molins reedificats. El 1325 una carta del rei Jaume II esmentava la mateixa “renglera de molins del rec superior del Monar”; però també aquells mateixos anys eren citats “els casals del rec dels molins” que formaven la segona renglera i, també, la més antiga —el rec dels molins era el braç primigeni de tot el sistema. Finalment, el tercer rec, dit del Portell era una derivació més modesta i cap a migdia del rec principal, amb només un parell de molins. Molts dels nous molins apareixen aleshores amb llurs noms populars; molí Ruscat Bessó, molí del Cumy, molí Colort, molí Catinel, molí de Soquerrades..., més habituals, sens dubte, que els noms oficials. Alguns molins formaven part de casals o edificis amb molins múltiples; era el cas del ja citat de Cagafaves, descrit en el segle XIV com un molí de quatre rodes. També el molí Ruscat Bessó era un casal fariner amb dues rodes. El 1331 sabem, per primer cop, de l'existència d'una resclosa situada en el cap del Monar, abans del primer dels vint-i-set molins, que incrementava la força de l'aigua abans d'entrar als diversos braços finals.

Al servei reial hi havia un graner proper on s'aplegaven les quantitats de farina lliurades al rei pels diferents molins, surt citat per primer cop el 1300, però per força havia de ser molt anterior ja que des del segle XII hom

esmentava les amostes i esquitllades de farina que havien de rebre la fàbrica o farga que actuava com a monopoli reial a tot el Mercadal, així com les quantitats en espècies pagades als batlles reials especialitzats que actuaven com a batlles del Monar reial del Mercadal. Els Camps, una família de drapers i propietaris de fins a tres molins del Monar a mitjan segle, apareixen com a batlles del Monar diverses vegades al llarg del segle XIV.

Al costat dels molins fariners, no cal menystenir, ja ho hem vist, l'activitat dels drapers. Girona era, especialment, una ciutat drapera, tal com la va examinar Christian Guilleré pel que fa al segle XIV i és probable, des del nostre punt de vista, que ja ho fos des de mitjan segle XIII; aquesta activitat, sense els molins drapers, no hauria estat possible. La reconstrucció dels molins malmesos el 1285 es va fer, explícitament, amb el permís per refer-los com a molins drapers, tal com va fer Ramon Renall el 1295. En aquella mateixa data hom esmentava el casal que fou molí draper d'Astruc Ravaia; però el molí i el citat Astruc ja eren esmentats el 1267. També el 1320 hom esmentava el molí draper de Ramon Calvet. Fora del nucli del Mercadal, altres ciutadans i negociants drapers distingits com els Gornau o els Llémèna en tenien a diversos llocs del pla proper.

La importància del rec i els seus rendiments per al fisc reial explica l'interès continu dels monarques cap a aquesta infraestructura. El rei Pere la va reformar als anys quaranta, fins al punt que una carta seva parlava del rec que començava a Vilanna, passava al costat de Montfullà i acabava al raval del Mercadal.

Pel que fa al sistema hortolà del burg cal dir que aquest experimentà transformacions, lògiques si tenim en compte que fins a 1348 molts horts esdevingueren urbanitzacions. En aquests espais hortícoles s'aixecaren tants establiments de cases, obradors i patis nous, que el 1338 el rei Pere ordena la reconstrucció de dos nous ponts de fusta sobre l'Onyar —precedents dels actuals ponts de Sant Agustí i de les Peixateries, que havien de connectar la ciutat amb la pobla nova del Mercadal i amb les seves hortes, que s'estava aixecant aleshores a l'altra banda del riu.

Al sud del Monar i de Sant Francesc passava el mateix; els horts alimentats pel rec de Cuguçacs i altres derivacions meridionals del Monar, situats als extensos espais regats de Fontanilles i el Corral, esdevingueren aleshores nous espais edificats. En molts casos les noves cases mantingueren horts al darrere, per això els establidors estaven obligats, a banda d'obrir els nous carrers, a mantenir els recs menors o regueres que alimentaven els dits horts. És molt difícil calcular el nombre d'hectàrees hortolanes desaparegudes en aquells tres decennis, però no devia ser inferior al centenar.

Ara bé, aquesta reducció dels horts en els espais urbanitzats anava acompanyada de nous establiments en espais una mica més allunyats. Així sabem dels nous horts establerts per Pere Pons a la riba del Ter el 1337, que ocupaven una bona part de les antigues vernedes, o dels nous horts aixecats pel sagristà major de la seu al sud del Monar, prop del límit amb Santa Eugènia, abans de 1340. Sens dubte, parcel·lar i organitzar nous horts

continuava essent un bon negoci, però també comprar els censos o rendes derivades dels horts ja establerts. Per això trobem grans famílies propietàries d'hortos —en el sentit emfitèutic de la paraula—; algunes eren de nissaga vella com els Sunyer, els Sant Celoni, els Gornall, els la Via, els Xammar..., però altres, de nous rics com els Bell.lloc, Sampsó, Barners o Riera (Sarriera), que havien emergit del trasbals de la ciutat després de 1285.

La Pesta i la reculada en la segona meitat del segle XIV

L'arribada de la Pesta Negra a Girona l'estiu de 1348 significà, ací com a tot arreu, una aturada general de moltes activitats econòmiques, tot i que en el sector hidràulic gironí aquestes ja eren paleses en els anys anteriors, fins al punt que des de mitjan anys trenta s'observa una tendència a la reducció dels censos que han de pagar alguns molins del Monar i horts del Mercadal. La davallada no és només a causa de la reducció de la demanda —Girona perd un terç dels habitants entre 1360 i 1390—, sinó perquè els senyors aloers i propietaris han d'abaixar els censos i altres rendes derivades d'hortos i molins si en volen mantenir la producció. A banda d'això, el rei Pere el Cerimoniós estava embrancat en costoses guerres amb Gènova i Castella durant el tercer quart del segle XIV que l'obligaven sovint a cedir en penyora —si bé per temps limitats—, béns tan productius del seu patrimoni com els molins reials, la qual cosa també feien altres institucions religioses que tenien drets sobre els molins. Per això trobem, el 1354 o 1359, documents amb relacions completes dels molins reials

que, juntament amb descripcions d'altres molins veïns que no eren reials, permeten una reconstrucció detallada de tot el Monar del Mercadal a mitjan segle XIV, amb tots els seus casals, molins, recs i rescloses.

D'altra banda, cal no ignorar l'impacte que tingué la construcció —per ordre del rei Pere el Cerimoniós el 1368— de les muralles del Mercadal, que havia de completar les obres de l'altra banda de l'Onyar, començades el 1361. Una obra que, a grans trets, ressegueix l'actual avinguda de Jaume I, al llarg de més d'un quilòmetre. L'obra, amb aturades de vegades llargues, es perllongà durant gairebé quaranta anys. El seu impacte sobre els molins del Monar fou gairebé nul, atès que en la intersecció del rec amb la muralla —a l'actual cantonada de l'avinguda de Jaume I amb la plaça de la Constitució—, hom construï un portal amb un reixat que permetia el pas de l'aigua del rec i en millorava la neteja. Fou conegut com el portal del Monar durant segles.

Però en relació amb els horts, el balanç fou molt més negatiu. La muralla demanava l'expropiació d'espais per a la seva construcció, però també de grans franges a les dues bandes per facilitar tots els treballs, instal·lar els obradors de pedra —pedreres— i, un cop enllestida la feina, no dificultar-ne la defensa amb obstacles visuals propers. Això explica la desaparició de nombroses hortes a nord i sud del rec Monar i també al llarg del dos recs secundaris principals; Figueroles al nord i Cuguçacs al sud, que actuaren com a fossars exteriors de la nova muralla.

Els segles XV i XVI, crisi, guerra i redreç

El balanç del segle XV pel que fa a tot el sistema hidràulic centrat pel rec Monar, és encara pitjor que a la segona meitat del segle XIV, especialment des del segon quart del segle i els anys previs i seguits a la llarga guerra civil de 1462-1472. Els terratrèmols i aiguats de 1427-28 deixaren el Monar del Mercadal en un estat que podem copsar a la carta que el batlle general de Catalunya adreçà als jurats (regidors) el 1429, en què aquell s'esplaiava sobre la lamentable situació causada pels aiguats, la disminució dels habitants de la ciutat a causa de les mortaldats, la baixada del preu de la mòlta, la competència dels molins forans i l'augment dels salaris dels moners.

La propietat dels molins es concentrà en poques mans. Des de mitjan segle els documents només parlen de grans grups com els sis molins bladers de Bernat de Sitjar que, amb els seus casals, estaven gairebé derruïts. Semblantment passava amb els "casals derruïts de fa temps" que Pere Vendrell comprà el 1458; eren quatre casals que aplegaven fins a onze molins. Un dels casals era el molí de cinc rodes.

La guerra civil encara empitjorà més la situació, ja que el Mercadal fou el sector urbà més afectat pels cinc setges que la ciutat hagué de patir al llarg de deu anys. El 1465, el privilegi atorgat pel rei Joan al cavaller Bernat Margarit "...li concedeix el dret a restaurar la seva fàbrica o farga al lloc que vulgui de Girona, mentre duri l'estat d'abandonament del Mercadal a causa de la guerra, perquè a causa de les commocions i sedicions dels enemics del rei, avui el Mercadal, on estava aixecada la

citada fàbrica, roman desert, els seus molins enderrocats i la dita farga no pot treballar a causa dels grans perills del lloc on és.” Segur que aquesta situació, general a tot el barri, afectava la resta dels casals i els mateixos rec i les seves rescloses.

Un cop acabada la guerra, la reconstrucció d'alguns molins i la seva concentració en poques mans són fets encara més remarcables. El 1491, el batlle reial explicava que “els molins de baix”, els més propers a l'Onyar, “... són tots de Miquel de Sitjar”, mentre “els molins de dalt”, els més allunyats, “...són de Pere Vendrell”. A banda restava la farga de Mn. Margarit, que havia estat refeta i se situava entre els dos grups. Entre la més d'una dotzena de capbrevacions al Monar, hom citava un casal que havia unificat una renglera de fins a vuit casals, amb un nombre mínim de vuit molins, a banda d'altres solars i casals, antigament enderrocats, on el citat Sitjar, amb llicència reial, aixecà nous casals i molins.

Aquesta disposició també l'observem en l'estima o descripció cadastral de totes les propietats de la ciutat, dins i fora muralles, ordenada pels jurats el 1535. En relació amb els molins del Monar, hom esmentava molins fariners i drapers, una fàbrega i un molí retorcedor, tots ells propietat de les famílies Margarit i Sitjar.

El Monar havia acabat en mans de dues de les famílies de la noblesa de la ciutat, la qual cosa no deixaria de tenir conseqüències per a Girona i el seu ajuntament, especialment a causa de la dependència del proveïment de la ciutat en productes tan bàsics com la farina. El Monar mantingué una gran activitat; farinera, però

també drapera, ja que al llarg d'un segle fins als anys 1570-1580, aproximadament, a banda d'un important creixement demogràfic —la ciutat doblà la població—, Girona esdevingué una important ciutat drapera i, en aquest punt, els diversos molins drapers de Mn. Sitjar, amb llurs dependències per a la preparació dels draps, esdevenien imprescindibles en “lo principal negoci ues fa a la ciutat”, com deien els jurats a mitjan segle XVI. Aquesta activitat lligada als molins drapers queda reblada per l'elevat nombre d'obradors de tints i els tiradors on, després del pas pel batà, s'estenien els draps, es posaven en un barra i s'estiraven amb cordes per eixugar-los. Hi havia un gran pati dedicat a aquesta funció al costat de la Casa dels Teixidors; tot situat dins murs, al costal del portal del Monar.

D'altra banda, les muralles i la guerra de 1462-1472 ajudaren a una reducció encara més gran dels espais hortolans fora murs. El vells noms dels recs de Cuguçacs i Figueroles desaparegueren o canviaren —en el segle XVI el segon era conegut com el rec Domingo—, mentre les hortes desapareixien de la riba del Ter. El seu perímetre es reduïa també cap a migdia, on s'esmentaven pocs horts al sud del Monar i fora muralles, com ara els dits d'en Manescal, prop de Santa Clara i fora muralles. Les descripcions de l'estima de 1535 i altres recomptes fiscals posteriors, quan descriuen les terres fora de les muralles, parlen generalment de camps de secà.

En canvi es revalorà el sector dins muralles i al nord del Monar; però al mateix temps també es concentrà la seva propietat. Al nord del rec, a tocar de la muralla, els

Xammar reparteixen la seva horta entre diversos arrendataris, mentre els Bell·lloc mantenien una gran horta unitària i tancada, amb porta davant el rec. El mateix feien els Sant Celoni al sud del rec entre el convent de Sant Francesc i la muralla. Dins aquests horts dominaven molts dels productes medievals tradicionals, però també altres de nous com les fileres de tarongers a l'hort dels Bell.lloc.

No sabem quin era l'estat de les hortes al nord del rec Monar i fora murs, fins a Santa Eugènia, però les referències a l'horta d'Algivira, en el segle XV i més enllà, a més de l'existència dels horts en l'actual barri del Güell fins al darrer quart del segle XX i l'actual continuïtat dels horts entre Santa Eugènia i Salt, ens fa pensar, tot plegat, que aquests sectors continuaren repartits en hortes i sota institucions aloeres de la seu, com ja ho estaven en segles anteriors.

Segles XVII-XVIII: municipalització i guerres

La situació de duopoli en el control dels molins s'accentuà en el darrer terç del segle XVI entre els propietaris —els Sitjar i els Cruïlles; aquests, hereus dels Margarit— i el municipi. La causa principal era la pujada del preu de la mòlta que volien imposar els propietaris. El conflicte arribà als tribunals i s'eternitzà, però també s'agreujà quan Miquel de Sitjar tallà l'aigua dels molins el 1573, la qual cosa volia dir un gran problema d'abastament. Els jurats compraren aleshores molins a altres indrets propers a la ciutat, com els que hi havia al capdall de Pedret i els dits de la Manola, al començament

del pla de Pont Major, però la situació dels molins del Monar s'anava degradant fins al punt que el 1581 els jurats de la ciutat afirmaven: "...los molins del rech monar real molt ja estan dirruhits de tal manera que nos te speransa alguna que de molt temps pugan moldre." La solució del conflicte no arribà fins al 1620 quan els molins del Mercadal que havien estat dels Sitjar i ara eren dels Cruilles foren municipalitzats; no sense pagar 2.500 lliures al propietari.

La calma no duraria gaire; el 1635 començà el cicle de guerres amb França que es prolongaria vuitanta anys. Girona esdevé un lloc cobejat, especialment després de 1652 quan, amb la pèrdua del Rosselló, la ciutat se situa com la primera fortalesa abans de la frontera. Els setges es repeteixen fins a set vegades entre 1653 i 1712; gairebé sempre els assaltants comencen tallant la resclosa del Monar al riu Güell i deixen els molins de la séquia sense aigua. Gràcies a les notícies sobre les sovintejadades obres d'arranjament sabem que la séquia Monar, fins a l'entrada dins les muralles, estava formava per una canalització excavada en el terreny i dos talussos de terra afermat per les plantes que creixien en aquestes rudimentàries parets. Això obligava a fer neteges periòdiques i coincidien amb els moments de reparació de les rescloses. En finalitzar les guerres, el 1716 el nou rei Felip V encomanà la redacció d'un cadastre a tot el Principat de Catalunya; en relació amb Girona, la descripció dels molins del Mercadal citava dos casals de molins fariners (de Dalt i de Baix), amb quatre i tres moles, un molí paperer i una fàbrica (fàbrega) a la riba de l'Onyar i del seu mur.

Pel que fa a les hortes, dins i fora muralles, les escasses referències i el buit que hom pot observar en la seva reconstrucció topogràfica, ja van fer pensar a Joan Boades, autor de l'estudi del cadastre de 1716, que aquests buits palesaven l'existència de moltes feixes de terra, massa petites per tributar, on gran part de la població gironina dedicava una part del seu temps a la producció de llegums i hortalisses per a l'autoconsum. En definitiva, un cert minifundisme en els espais més periurbans.

L'esllanguida activitat de Girona al llarg del segle XVIII també s'encomana al Monar i els seus molins. Una nota lliurada per l'Ajuntament a l'intendent general de Catalunya el 1766 deia que a la ciutat i els ravals hi havia tres molins fariners, un de paper, dos batans de pells i draps, un martinet de ferro i un tornall per esmolar. Deixant de banda un dels fariners, tots els altres treballaven al Monar.

El segle XIX; cap a la industrialització

El setges i l'ocupació napoleònica de 1808-1813 deixaren un panorama encara més desolador. Els setges de 1808 i, especialment, el de 1809 paralitzaren els molins. Ja sota el domini francès es tornaren a posar en marxa el 1810. Els molins fariners, dits de Dalt i de Baix, sembla que funcionaven bé, també el molí paperer, que funcionava des del segle XVI; però llur producció i beneficis foren ben migrats, a causa dels preus alts del gra i la demanda escassa provocada per la guerra.

Des del tercer decenni del segle XIX hi ha un redreç de l'activitat al Monar, molt relacionat amb la revolució

industrial i la desamortització, que afectà tot el convent de Sant Francesc amb els seus horts. El molí paperer municipal fou comprat per Joan Planes i els seus socis el 1839; aquest fou l'origen de la fàbrica La Gerundense, que aleshores encara feia servir el mètode tradicional de la batuda amb morters, moguts per la força de l'aigua de la séquia. Gràcies a la desamortització, la desaparició del convent de Sant Francesc facilità el creixement i el 1840 els propietaris compraren nous terrenys i també el molí de Dalt, on projectaren la construcció d'un nou molí amb sis moles. El 1842 l'Ajuntament també va vendre el molí de Baix, que aleshores estava en estat ruïnós; els compradors —els propietaris de La Gerundense—, es comprometien a mantenir en bon estat la séquia i les rescloses des de Bescanó fins a l'Onyar, a canvi del dret d'ús de gran part de la seva aigua. El 1842 el complex de La Gerundense, a banda d'haver esdevingut la propietària de la séquia, començà la producció de paper continu que a mitjan segle ja donava feina a 150 persones. Però la seva consolidació fou difícil; la seva feblesa financera fou crònica i l'empresa, amb els seus drets sobre la séquia, fou subhastada el 1879 i passà a mans de la família Saliotti, que la mantingué fins al tancament un segle més tard.

El 1845 obria una nova fàbrica, Can Barrau, amb façana al carrer Nou, aleshores carrer del Progreso, però pel darrere arribava fins a la séquia, amb una resclosa pròpia, que li donava la força motriu. Era una fàbrica de filats i teixits, principalment de cotó, i el seu creixement fou constant fins al 1860, quan disposava de 3.000 fusos,

80 telers i prop de 200 operaris/àries. Però la crisi bèl·lica de 1861-65, amb la guerra civil americana i la pujada dels preus del cotó, la faria entrar en una crisi progressiva que provocaria la seva desaparició vint anys després.

Una altra de les beneficiades amb la desamortització de Sant Francesc, de la séquia i dels seus molins fou la Foneria Planas. L'origen cal cercar-lo cap a 1851, quan la fàbrica tèxtil aixecada pels Planes al molí de Baix el 1824, trenca l'eix i l'arbre de la roda hidràulica i deixa a l'atur prop de 140 persones. Pocs anys després hom constituí la societat Planas, Junoy, Barnés i Cia. Els Planas foren dels promotors més actius a la Girona del segle XIX; amb altres inversions com les compres als antics horts dels franciscans i la Sociedad para el Alumbrado de Gas de Gerona. Però la seva inversió cabdal fou la construcció d'una foneria que posaren en marxa el 1857, que dedicaria, d'una banda, a la fosa i, de l'altra, a les construccions mecàniques, especialment turbines hidràuliques, i n'instal·laren moltes —cap a 750 fins a l'any 1895—, a llocs variats com molins fariners o fàbriques tèxtils, a Catalunya i a tot Espanya. El nombre d'usuaris que hi treballaven era proper a 400 a finals de segle. El salt d'aigua de la séquia li proporcionava la força motriu, especialment a l'esmentada secció de fabricació de turbines que obria les portes al carrer de la Indústria. De fet, les dues seccions de la fàbrica, separades per la séquia, tingueren una petita via ferroviària que permetia la circulació entre totes dues mitjançant vagonetes.

Segle XX. Fàbriques i electricitat

Els anys de traspàs entre els segles XIX i XX foren també de crisi i transformació pel que fa a la zona industrial. Des dels anys vuitanta la foneria Planas evolucionà cap a la fabricació de material elèctric, però al taller de fosa encara hi treballaven vuit fargues i una màquina de polir que feien servir la força hidràulica tradicional del rec. Des de 1886 començà la producció de turbines elèctriques; entre 1886 i 1895 en fabricà cap a un centenar, moltes de les quals adreçades a les papereres gironines i guipuscoanes, hegemòniques a Espanya. Però la Planas deixaria aviat Girona; entre 1903 i 1908, primer la divisió elèctrica i després la foneria es traslladaren a Barcelona.

Aquells anys foren també els dels inicis de l'electrificació i l'enllumenat de Girona. Amb la contribució decisiva de Narcís Xifra, hom instal·là una dinamo Gramme al molí de Baix i començaren les proves d'enllumenat a Girona el 1883; pocs anys després la societat Planas i Cia. obtenia la llicència per a la il·luminació de la ciutat i hom començà per la Rambla i la plaça del Vi.

La crisi i desaparició dels Barrau a finals del segle XIX, i la marxa a Barcelona dels Planas a començament del XX, facilitaren el naixement i expansió de la Grober. Aquesta fou fundada el 1890 als terrenys de l'antiga Barrau i amb la compra dels terrenys de la Planas a començament del XX i part de l'antiga La Gerundense, arribà a ocupar gran part de l'illa de cases entre els carrers del Progreso, de la Indústria i de la Séquia—avui els carrers Nou, Grober i les façanes de la plaça de la Constitució. La nova fàbrica fou dedicada a la producció tèxtil; prin-

principalment trenes i cordons de seda, llana i cotó; entre 1895 i 1910 passà de 100 a 1.000 treballadors, principalment dones.

Després de la Guerra Civil (1936-1939), les instal·lacions industrials que treballaven amb la força hidràulica i electrificada de la séquia continuaven ocupant grans espais, com ara la fàbrica paperera Salietti, que tothom coneixia pel nom antic de La Gerundense i la Grober, la qual encara fou més gran després de la guerra i arribà a aplegar 1.700 persones el 1942, gairebé totes obreres. Més avall, la Sociedad de Aguas Potables de Gerona subministrava aigua a la ciutat. I encara més avall hi havia el salt del Molí —el molí Nou— que, encara avui, subministra energia elèctrica a la ciutat.

La Grober i La Gerundense desaparegueren als anys setanta del segle XX i, juntament amb les noves places i jardins, i el soterrament de la séquia fins a Santa Eugènia, ajudaren a la configuració actual de gran part de l'espai situat entre el carrer Nou, l'església del Mercadal i l'avinguda de Jaume I.

D'altra banda, la propietat de la séquia i les seves aigües, privatitzada el 1842, després de la desamortització, i avui soterrada des del Güell fins a l'Onyar, passà novament a mans públiques, concretament el 2014, als ajuntaments de Bescanó, Salt i Girona.

Bibliografia

- ALBERCH I FUGUERAS, Ramon. *L'explotació dels molins gironins durant la dominació napoleònica*. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXII. 1974-1975, p. 377-386.
- BOADAS I RASET, Joan. *Girona després de la Guerra de Successió*. Girona 1986, p. 230.
- BOLÓS I MASCLANS, Jordi. "Sèquies i molins". *Els orígens medievals del paisatge català*. IEC. 2004, p. 363-389.
- BUSQUETS I DALMAU, Joan. *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni del Real (1626-1683)* -2 vol.-. 1994.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. *Història urbana de Girona. El Monar reial del Mercadal a Girona*. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXV. 1995, p. 55-68.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. *Història urbana del Mercadal de Girona. Dels orígens a la fi de l'edat mitjana*. HUG 10, 2013.
- CASTELLS I CALZADA, Narcís. "La municipalització dels molins de la ciutat de Girona (1582-1620)". *Revista de Girona*, n. 100, 1982, p. 233-240.
- CLARA, J. "La indústria moderna a la Girona del segle XIX; la foneria Planas". *Revista de Girona*, n. 80, 1977, p. 215-222.
- CLARA, J. "Notes sobre la fàbrica Grober (1890-1978)". *Revista de Girona*, n. 106, 1984, p. 45-56.
- MADURELL I MARIMON, J. M. *El paper a les terres catalanes. Contribució a la seva història*. Fundació Salvador Vives i Casajoana. Vol. I, 1972, p. 584.

- NADAL I FARRERAS, J. *La Gerundense (1843-1973); una fàbrica de paper*. Alberch, R. i altres. *Girona al segle XIX*. Girona 1978, p.113-144.
- NADAL, J. “Los Planas constructores de turbinas y de material eléctrico”. *Revista de Historia Industrial*, n. 1, 1992, p. 63-93.
- RIPOLL I MASFERRER. “Les preses i els canals”. Dins *L'arquitecte, l'arquitectura i la ciutat. Girona 1760-1835*. Girona 2005, p. 208-217.
- SUREDA CANALS, Joan. “Les centrals elèctriques de la séquia Monar”. *Revista de Girona*, n. 214, 2002, p. 70-75.
- TORRES I SANS, Xavier. *La ciutat de Girona a l'època moderna. De ciutat drapera a plaça forta*. AIEG. N. LXII, 2001, p. 25-44.